

JOŠ O JEDNOM PRILOGU NASELJIVANJU ISTRE U XVII STOLJEĆU

Miroslav Bertoša

Nastavak diskusije o naseljivanju Istre u XVII st., započete prilogom u HZ XIX-XX¹, motiviran je i ovaj put jednim tekstom G. Stanojevića, odnosno njegovim »odgovorom« na moj prilog.² Na žalost, Stanojević u svojem »odgovoru« nije znao obuzdati svjesno i podsvjesno strujanje uvredljivih asocijacija, pa je nekontrolirano i proizvoljno prekrajao i spajao rečenice mojih tekstova,³ podmećući mi vlastite izmišljotine itd.

Nakon što je upozoren na neodrživost nekih svojih ključnih postavki, na netočnu interpretaciju onih nekoliko dokumenata kojima se poslužio i na krive zaključke koje je iznio, Stanojević se nije vratio *ad fontes* (da bi obrazložio svoje stajalište), već *ad argumentum ad hominem*, ispunivši svoju »diskusiju« (!) osobnim vrijeđanjima, neobrazloženim diskvalifikacijama, političkim denuncijacijama i insinucijama. Od svega se toga, dakako, energično ograđujem.

Ipak me proizvoljna Stanojevićeva kombinatorika, kojom je komentirao moje tekstove, a osobito podmetanje tvrdnji koje nisam napisao, primorava da na ovom mjestu donesem skicuožni sažetak problema kojima su moji prilozi posvećeni.

Na uvodnom mjestu diskusije *Jedan prilog naseljivanju Istre u XVII st.* (467—470) sumiraju se rezultati Stanojevićeve radnje i ukazuje na neke propuste (nije uzeta u obzir hrvatska literatura, neki su autorovi zaključci nedovoljno obrazloženi i netočni, npr. tvrdnja da je Venecija neracionalnim korištenjem za 20 godina [!] uništila istarske šume, ishitrena tvrdnja o ekonomskom promašaju mletačke kolonizacije itd.) Zatim se razmatra problem revitalizacije istarskoga gospodarstva, koje je mletačka vlast nastojala riješiti u prvom redu naseljivanjem hrvatskih i ostalih južnoslavenskih kolonista.

¹ M. Bertoša, *Jedan prilog naseljivanju Istre u XVII stoljeću*, HZ XIX-XX, 1966—67, 467—83. [Diskusija o nekim pitanjima istarske povijesti XVI i XVII st. i kritički osvrt na radnju G. Stanojevića, *Naseljivanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljivanje iz Crne Gore i Crnogorskog primorja*, Istorijski zapisi XII, 1965, 429—67.]

² G. Stanojević, *Povodom dvije kritike*, Istorijski glasnik 1, Beograd 1971, 133—42.

³ Bertoša, n. dj.; isti, *O nekim osnovnim problemima tzv. druge slavenske kolonizacije Istre*, Radovi Pedagoške akademije u Puli I, 1968, 96—121. Budući da se i u tom tekstu osamnaest redaka odnosi na Stanojevićev članak, on to shvaća kao »dvije kritike«.

Navedeni su i primjeri neurednog i nesavjesnog upravljanja i zloporabe vlasti nekih istarskih rektora, te posljedice koje su iz toga proizašle. Spomenute su i obveze koje je mletačka administracija nametala ne samo starinačkom nego i novodoseljenom pučanstvu (471—480). Netočnosti u Stanojevićevu tekstu nabrajaju se na kraju priloga (480—483).

Druga radnja — *O nekim osnovnim problemima tzv. druge slavenske kolonizacije Istre* — koncipirana je u obliku članka, pa se u uvodnom dijelu (96—99) donosi osvrt na koncepcije talijanskih povjesnika koji su razmatrali razdoblje mletačke vladavine u Istri. Spominju se političke i gospodarske promjene u bazenu Jadranskog i Sredozemnog mora i njihove reperkusije na istarske prilike. Tekst na str. 102—104 identičan je s onim u prvom prilogu (471—480). U daljem se izlaganju nastoji objasniti suština sukoba između autohtonog i doseljenog elementa; ističu se gospodarski motivi tih suprotnosti. Na kraju se nalazi sažetak razmatranih problema. Kako je već rečeno, osamnaest redaka odnosi se na Stanojevićevu radnju.

I u jednoj i u drugoj radnji (kojima je više od polovine stranice zajedničko) razmatraju se gotovo isključivo politička i gospodarska pitanja istarske povijesti XVI i XVII st., dok se etnički problemi spominju usputno i to samo u slučajevima kada sam se suprotstavio potcjenjivačkim intencijama iredentističke historiografije i proizvoljnim i netočnim navodima G. Stanojevića. Prema tome, Stanojevićeva tvrdnja da »osnovni (!) problem koji Bertoša pokreće u oba članka jeste pitanje [...] etničkih odnosa u ovoj zemlji i etničke pripadnosti doseljenika«⁴ — nije točna.

U zaključku svoje diskusije naglasio sam da je »nepoznavanje literature, arhivske građe, kao ni života hrvatskog naroda u Istri u prošlosti i sadašnjosti, spriječilo autora (tj. G. Stanojevića; M. B.) u njegovu pokušaju da ispravno komentira svoja arhivska istraživanja« i da »u takvom obliku njegov članak ne predstavlja nikakav doprinos razjašnjavanju kompleksne situacije u Istri stvorene u vezi s brojnim seobama stanovništva u tu zemlju«.⁵ Ova tvrdnja, dakako, nije ni po čemu suprotna mojem navodu da je Stanojević pronašao u mletačkom arhivu dosad nepoznatu građu o naseljivanju Istre.⁶ Iole upućenom istraživaču istarske povijesti dobro je poznato da je *Società istriana di archeologia e storia Patria* u svojoj ediciji *Atti e Memorie* (uobičajena međunarodna kratica AMSI) već podavno objavila većinu mletačkih izvješća iz Istre, pa i dio serije *Dispacci Rettori d'Istria*, poprativši je mnogobrojnim analitičkim indeksima. U dvadesetak minuta rada (pogotovu ako je i Da Mosto⁷ pri ruci) može se točno utvrditi što je objavljeno, a što još leži u *filzama* Frarija! Prikazujući se dobrim poznavateljem svih dosad objavljenih izvora o Istri, koji, eto, može pronaći i neobjavljenu građu, Stanojević piše: »U početku članka Bertoša mi priznaje da sam pronašao novu arhivsku građu, da bi mi na kraju kazao da ne poznajem arhivsku građu. Poznato je da

⁴ Stanojević, Povodom, 134.

⁵ Bertoša, Jedan prilog, 483.

⁶ Isti, O nekim, 116. Izraz »nepoznata građa« zaista je neprecizan. Građa, ali ne i serija *dispaccia*, bila je nepoznata samo jugoslavenskim povjesnicima, dok su je talijanski istraživači iz Istre, a osobito Tomaso Luciani, vrlo dobro poznavali.

⁷ A. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia* I-II, Rim 1937—40.

nijedan historičar ne može za neku građu reći da je nova ako ne poznaje do tada objavljene izvore, u protivnom dogodiće mu se da odavno poznate izvore objavljuje ili koristi kao nove.«⁸

Prelistavši indekse časopisa AMSI Stanojević je lako mogao vidjeti gdje završavaju objelodanjeni *dispacci*, a njegova radnja i nedavni odgovor jasno pokazuju da mu je dosad objavljena građa o Istri vrlo slabo poznata i da je uopće nije studirao. Da i ne govorimo o građi istarskih arhiva! Zar Stanojević zaista misli da ga zbog 50-tak *dispaccia* na kojima je izgradio svoju promašenu konstrukciju o istarskom XVII stoljeću treba smatrati izuzetnim znalцем arhivskih podataka o Istri? U indeksu AMSI, pod natuknicom *Redazione*, nalazi se podatak da su *Dispacci ad Serenissimo Principe dei Rettori di Albona, Buie, Cittanova, Dignano, Grisignana, Isola, Montona, Muggia, Parenzo, Pirano, Pola, Raspo (Pinguente), S. Lorenzo del Pasenatico, Umago* objavljeni u sv. XXIX-XXX, 1913—14, 20—80, 226—308, a u sadržaju AMSI označeno je da se ti *dispacci* odnose na razdoblje 1602—06. Taj je podatak, ispisan na posebnom papiru, nalijepljen i na kartonski omot kodeksa *dispaccia* u Archivio di Stato di Venezia, pa je i pregledavanje indeksa AMSI suvišno! Preostaje, dakle, samo rutinsko listanje. Prema tome, »napor« koji je Stanojević učinio da dođe do »novih podataka« ne zaslužuje epitet »otkrića nepoznate građe« i ne pretpostavlja poznavanje ostalih objelodanjenih i arhivskih izvora.

Znanstvena savjesnost i akribija potpuno su izostale u Stanojevićevu brzopletom listanju konzultiranih izvora, pa su zato i njegovi zaključci često nepouzdana ili sasvim netočni. Tu tvrdnju potkrepljuje već i letimično čitanje njegove radnje, a pogotovu usporedba s građom koju spominje u bilješkama. Na ovom se mjestu navode samo neki karakteristični primjeri.

1. Iako povijesna literatura, a osobito *dispacci* koje je Stanojević prelistao, sadrže čitav niz podataka o mletačko-austrijskoj granici u Istri, o njezinom pomicanju i o pograničnim razmiricama, Stanojević već u drugoj rečenici svoje radnje netočno i neprecizno tvrdi da je »Venecija držala uglavnom južnu, zapadnu i istočnu obalu (!) Istre do Plomina.«^{8a} Mletački je posjed bio mnogo širi, obuhvaćajući zapravo čitavu južnu Istru (a ne samo obalni dio), te područje duboko u unutrašnjost poluotoka (osobito na sjevernom dijelu). Granica se protezala i dalje od Plomina (do uvale Stupovac podno sela Zagorja), kao i na područje u zaleđu Plomina, do Kožljaka, Kršana, Šumbera i dalje na jugoistok dolinom rijeke Raše.

2. Pri čitanju objavljene i arhivske građe Stanojević je nepažljiv i sklon prebrzom zaključivanju. Njegova radnja naprosto vrvi od netočnih ili krivo pročitanih i pogrešno shvaćenih formulacija. Katkada su to manje važni propusti (koji se neugodno doimaju jer je riječ o znanstvenom radniku!), a ponekad vrlo grube pogreške koje iskrivljuju činjenice i neupućena čitatelja dovode u zabludu. Tako, npr., govoreći o propadanju istarskih gradova i smanjivanju njihova pučanstva u XVII st. Stanojević doslovno kaže: »I pored velikog doseljavanja u Istru u vrijeme kandijskog rata, mnogi istarski gradovi prije su ličili na gomilu ruševina nego na naselja. Podesta Kopra Agostino

⁸ Stanojević, Povodom, 134.

^{8a} Isti, Naseljavanje, 429.

Barbaro (!) kaže 1669. godine da je grad gotovo razrušen i da nema više od 400-500 stanovnika. Štaviše, manastiri i crkve bili su srušeni.«⁹ U bilješci 170 navodi da je taj podatak preuzet iz knjige G. Caprina, *L' Istria Nobilissima II*, 1907, 186-88. Međutim, na tom mjestu stoje sasvim drugi navodi: »Istarski providur Giulio Contarini u svojem je izvješću Pulu nazvao 'mrtvim gradom'. Kasnije *ju je* koparski načelnik Agostino Barbarigo (ne Barbaro!) opisao veoma mračnim bojama: 'Sva je u ruševinama i u njoj živi jedva 400-500 duša, ...« itd.¹⁰ Posve je jasno da koparski načelnik opisuje Pulu, a ne Kopar! Uostalom dobro je poznato da je Kopar bio najbogatiji i najnapučeniji grad između Kvarnera i Timave i da je sredinom XVI st. imao do 10.000 stanovnika. Doduše, katastrofalne prilike (opadanje gospodarstva, ratovi, bolesti itd.) postupno su tijekom druge polovine XVI i početkom XVII st. smanjivale njegovo pučanstvo, pa je ono već 1630. bilo raspolovljeno (oko 5.000). Kuga, koja je 1631. poharala zapadnu Evropu, u kratko je vrijeme umanjila koparsko žiteljstvo za još 2.000. No, ispod 3.000 (a po nekim izvorima 2.000) stanovnika nije nikada pao.¹¹

3. Osam stranica svojeg članka Stanojević je posvetio naseljivanju bokeljskih hajduka.¹² No, i tu je građu obradio s više propusta, donijevši mnoge netočne zaključke.

- Stanojevićeva tvrdnja da je »kapetan Raspa (!) [...] uvjeravao hajdučke predstavnike [...] da mogu izabrati koje hoće mjesto u Istri da se u njemu nasele«¹³ nema potvrde u dokumentu na koji se on poziva.¹⁴ Rašporski je kapetan Lunardo Marcello obavijestio senat da će *postupiti* prema primljenim uputama i smjestiti hajduke u Istri nastojeći »da ih razdvoji i naseli odvojeno na više mjesta«.¹⁵ Ovo nastojanje L. Marcella ne će biti okrunjeno uspjehom.

- Nije točna Stanojevićeva tvrdnja da je »generalni providur Antonio Barbaro 1. juna 1671. godine, u Splitu, izdao terminaciju (!) kojom se reguliše položaj hajduka u Istri«¹⁶, naprosto zato jer generalni providur Dalmacije i Albanije nije bio nadležan da izda takav akt bez znanja i privole istarskih rektora, osobito rašporskog kapetana. Generalni providur A. Barbaro nastojao se, poslije sklapanja mira s Turskom (1669), što prije osloboditi nepoželjne hajdučke nazočnosti, pa zato formalno odobrava *podnesak* četvorice hajduka koji su nakon povratka iz Istre zatražili priznavanje odabranih lokaliteta u

⁹ isto, 45.

¹⁰ »Il provveditore in Istria Giulio Contarini nella sua relazione chiamata Pola un 'cadavero di città'. Più tardi Agostino Barbarigo, podestà di Capodistria, la descrive con assai tetri colori: 'E'tutta dirocata ne vi sono che quattro in cinque cento anime ...« itd.

¹¹ *Movimento della popolazione di Capodistria nei due secoli passati*, L'Istria I, 4, Kopar 17. siječnja 1846; Carlo De Franceschi, *L'Istria — Note storiche*, Poreč 1879, 345; B. Benussi, *L'Istria nei suoi due millenni di storia*, Trst 1924, 336-340 itd.

¹² Stanojević, *Naseljavanje*, 457-64.

¹³ Isto, 457.

¹⁴ Isto, bilj. 174. — Archivio di Stato di Venezia, Dispacci Rettori d'Istria, Filza 56 (dalje: ASV. DRI. F.), Poreč 21. svibnja 1671.

¹⁵ ASV. DRI. F. 56, Poreč 21. svibnja 1671 (»che restino in più luochi ripartiti e diuisi ...«).

¹⁶ Stanojević, *Naseljavanje*, 457-8.

kojima su se namjeravali naseliti. Nije riječ, dakle, o providurovoj terminaciji (!), jer je po postojećoj pravnoj proceduri Barbaro nije mogao izdati, već o hajdučkom podnesku.¹⁷

Pravnu i formalnu vrijednost tog podneska ili »kapitula« (*capitoli*), kako se nazivaju u izvorima, zanjekao je rašporski kapetan Lunardo Marcello već u prvom susretu s hajdučkim harambašama nakon njihova iskrcavanja u Puli. U svojem pismu senatu 16. lipnja 1671. Marcello kaže da su hajduci sami sastavili popis svojih zahtjeva. Ti su »kapituli« uručeni generalnom providuru Dalmacije i Albanije Antoniju Barbaru koji ih je u prijepisu, uz popratno pismo, predao u ruke hajdučkim glavarima i dostavio rašporskom kapetanu s preporukom da molitelje uputi pred dužda u Veneciju.¹⁸

Rašporski kapetan smatra da je Barbaro samo načelno odobrio hajdučki podnesak kako bi hajduke »podržao u uvjerenju da će sve ići kako treba«¹⁹, isključivši pri tom pozitivnu uporabu tog neslužbenog akta.²⁰ Hajdučki su se predstavnici, međutim, već od prvog trenutka izražavali o »svojem vlastitom podnesku kao da su im svi zahtjevi u njemu službeno obećani«, pogrešno smatrajući da Barbarov potpis na popratnom pismu predstavlja službenu ovjeru »kapitula« i garanciju njihove vjerodostojnosti.²¹ Marcello smatra hajdučke zahtjeve neprihvatljivim i opasnim za državne interese, ali je ipak nastojao pronaći neko drugo rješenje za smještaj tih preseljenika, dakako, u skladu s postojećim pravnim uzusima u odnosima između mletačke vlasti i njezinih podanika.

U istom se pismu rašporski kapetan kritički osvrnuo na izbor zemljišnih parcela koje su hajduci naveli u podnesku. Prema njegovu svjedočanstvu hajduke nije po Istri vodio službeni predstavnik mletačke vlasti, već »neki Perojac« (»uno della Villa di Peroi«) koji ih je tu dočekao i bio im pri ruci; on ih je pratio prilikom njihova odlaska u Dalmaciju i ponovnog povratka u Istru.²²

Stanojević ne poznaje kraj o kojem piše, a njegovo je čitanje dokumenata toliko površno da i nije zamijetio kako se većina lokaliteta, naznačenih u hajdučkom podnesku, ne nalazi »u okolini Pule«²³, već stotinu kilometara daleko od nje — u Buzetskom krasu i na Ćićariji, na mjestima gdje su planinski prijevoji preko kojih su vodili putovi u habsburške zemlje. Stanojević tvrdi: »Hajduci će se naseliti u okolinu Pule. Za bogoslužje im je određena(!) crkva Sv. Jovana (!) sa bunarom, devet 'contrada' i dio planine (!).«²⁴ U »okolini

¹⁷ Tekst podneska (u talijanskom prijevodu) detaljnije sam analizirao u radnji *Hajdučka epizoda naseljivanja Puljštine 1671—75. Prilog problematici organizirane kolonizacije Mletačke Istre*. Jadranski zbornik VIII (u tisku).

¹⁸ ASV. DRI. F. 56, Pula, 16. lipnja 1671.

¹⁹ Isto (»facendoli tenere la speranza d'ogni bene«).

²⁰ Isto (»seben senza alcun positivo implego«).

²¹ Isto (»Essi però per la sola presentatione, che ne hanno fatta, si esprimono in forma come che tutto le fosse secondo la propria intentione stato promesso, riceuendo per equiuoco, che la firma della lettera con il nome dell'E[ccellenza] S[ua] sia come per sottoscrit[io]ne, et autentica de Capiteli medesimi«).

²² Isto (»Uno della Villa di Peroi... li hà secondati qui nella Prou[inti]a, et accompagnati nell'andar, e nel ritorno dalla Dalmatia...«).

²³ Stanojević, *Naseljavanje*, 458.

²⁴ Isto.

Pule« nema nikakve planine, a iz stilske nezgrapnosti proizlazi da su, osim crkve, i devet »contrada« i »dio planine« »određeni za bogoslužje«.

U prilogu broj 4, uz pismo rašporskog kapetana od 16. lipnja 1671. donijet je »prijepis kapitula koje su hajduci podnijeli generalnom providuru Dalmacije i Albanije...«²⁵ Hajdučki podnesak započinje riječima: »Che sia loro concessa...«²⁶, pa Stanojevićev perfektni izričaj »za bogoslužje im je određena (!) crkva...«²⁷ iskrivljuje smisao dokumenata, navodeći na pogrešan zaključak da je dodjeljivanje te crkve hajducima već *fait accompli*! »Crkva Sv. Jovana«, u dokumentu nazvana »chiese di San Zuanne di Pra«, dok su je hrvatski seljaci zvali *crkva svêtega Ivâna u Pólju*, bila je vlasništvo mletačke Prokuratije i nije bila dodijeljena hajducima.

Stanojević je previdio da se mjesta Paz, Kras, Vrh, Trbljenik, Slanica, »kunfin Ročki«, »kunfin Lupoglavski« i brdo Rašpor nalaze u području pod izravnom upravom rašporskog kapetana sa sjedištem u Buzetu, pa mu zbog toga i nije bila jasna izričita tvrdnja Lunarda Marcella: »Svi ostali posjedi, zemljišta i pašnjaci prostiru se do selâ na Krasu u distriktu pod mojom upravom«.²⁸ Stanojević zato i ne spominje da se većina posjeda, zatraženih u podnesku hajdučkih harambaša, nalazi na Bužeštini.

Iz dosad iznijetih podataka logično proizlazi da hajdučki podnesak nije imao pravne snage, pa zato i nije mogao biti drugo do li mrtvo slovo na papiru. Povlastice kakve su hajduci tražili u podnesku (ne terminaciji, kako je uporno naziva Stanojević) mletačka vlast nije nikada nikom u Istri dala. Osim toga, zemljišne parcele koje su hajduci zatražili već su se, prema tvrdnji Marcella, nalazile u posjedu drugih osoba i nekih institucija (npr. mletačke Prokuratije). Brdo Brgušetina iskorišćuju Valturci, plaćajući mletačkom eraru godišnju sumu od 25 dukata.²⁹ Planinom Rašpor raspolazu rašporski kapetani i izdaju je u zakup³⁰. Spominjući ostale lokalitete iz hajdučkog podneska Marcello upozorava da bi njihovo oduzimanje starim vlasnicima i korisnicima dovelo u pitanje održavanje gole egzistencije tog pučanstva.³¹

I drugi dokumenti iz tog razdoblja potvrđuju Marcellovo svjedočanstvo da su svi traženi posjedi već otprije bili dodijeljeni novodošlom pučanstvu. Tako su, npr., hrvatski doseljenici upotrebljavali za pašu Oračevicu, neobrađenu zonu između šume Šijane i šume Margan³²; područje Turtijana (*Turtli-anum, Tortigliano*) naselila je hrvatska porodica Šikići i ostali došljaci, osnovavši selo Šikići.³³ Kuntradu Mužilj zakupili su puljski građani, upotrebljavajući je isključivo za pašu konja.³⁴

²⁵ ASV. DRI. F. 56, Pula, 16. lipnja 1671 (»Copia de' Capitoli presentati dalli Caiduci all'Ill. mo, et Ecc. mo s.r Prou.r Gen.ale in Dalmatia, et Albania descritti, et essistenti in lettere dell'E. S., trasmesse all'Ill.mo, et Ecc.mo s.r Cap.o di Raspo«).

²⁶ Isto.

²⁷ Stanojević, Naseljavanje, 458.

²⁸ ASV. DRI. F. 56, Pula, 16. lipnja 1671 (»Tutti gl'altri sono Beni, Terreni, e Pascoli situati sin' nelle Ville di Carso nel Distratto della mia Reggenza...«).

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² Camillo De Franceschi, *La toponomastica del antico agro polese desunta dai documenti*, AMSI LI-LII, Pula 1939—40, 191.

³³ Isto, 179.

³⁴ Isto, 168.

Doseljenici koji su stigli u Istru davno prije hajduka tražili su i dobili od mletačke uprave najbolje parcele zemlje, ili su sami neobrađenu zemlju priveli kulturi. Hajduci su mogli dobiti samo neobrađeno i šumovito tlo koje je trebalo iskrčiti i osposobiti za poljoprivrednu proizvodnju. Planovi i želje hajdučkih harambaša da od steknu u Istri plodnu i lako obradivu zemlju, te da se uključe u tokove pomorske i kopnene trgovine koja se preko Istre vodila, bili su dijametralno oprečni intencijama mletačkog senata. Tako su odnosi između hajduka i mletačke uprave u Istri već u početku postali veoma zaegnuti da bi ubrzo prerasli u otvoreni sukob.³⁵

Nezadovoljni takvim tretmanom, harambaše su otišle u Veneciju da se požale duždu. Međutim, Stanojević, s naglašenim patosom tobožnog poznavatelja materije, iznosi suprotnu tvrdnju: »Na osnovu raspoložive (!) dokumentacije ne može se utvrditi da li je hajdučka delegacija došla u Veneciju(!).³⁶ Iako je očito da Stanojević nije do kraja pročitao građu na koju se poziva, kao ni objelodanjena regesta *Senato Mare*, on veoma apodiktički iznosi pogrešne tvrdnje. U *dispacciu* od 29. lipnja 1671. rašporski kapetan Lunardo Marcello izvješćuje senat da će četvorica hajdučkih predstavnika krenuti na put brodom-tekličem (*barca-espressa*), dok u pismu od 16. lipnja iste godine izričito kaže da su »neki hajdučki glavari već stupili pred noge Vaše Prejasnosti.«³⁷ O boravku hajdučkih harambaša u Mlecima ima podataka i u registu naredbe senata rašporskom kapetanu u kojoj se spominje »prijem i ukazivanje pomoći četvorici hajdučkih glavara.«³⁸

Površno pročitavši izvorni dokument na kojem gradi svoje zaključke, Stanojević i dalje niže proizvoljne tvrdnje: »Od dolaska u Istru hajduci nijesu obrađivali zemlju. Uglavnom su živjeli od mletačke pomoći i pljačke. Mnogi su pokušali (!) da prodaju (!) dobijenu (!) zemlju (!). Kapetan Raspa (!) morao je da interveniše i zabrani hajducima prodaju zemlje (!).«³⁹ Međutim, analiza građe na koju se Stanojević poziva u bilješkama pokazuje sasvim drukčiju sliku. Nakon dugotrajne procedure i pregovora s hajdučkim predstavnicima senat je 1672. pristao da im dodijeli zemljišne parcele u kuntradi Campanoš (*Zampanos*) u blizini Pule. Na tom je mjestu bila predviđena gradnja hajdučkog sela. Nešto kasnije, 8. listopada i. g., senat je obavijestio rašporskog kapetana da je kuntrada Campanoš vlasništvo mletačke Prokuratije i da ona s tog posjeda ubire godišnje prihode, te da se hajducima to zemljište može ustupiti samo u »nasljedni zakup« (*liuello enfiteotico*), dok im vlast ne pronađe dobra koja nisu nikom podložna.⁴⁰ Izvješćujući o provođenju odredbe dukala od 8. listopada⁴¹ rašporski kapetan predviđa da će se hajduci protiviti plaćanju kontribucije, jer smatraju da su imanja koja im senat dodijeljuje oslobo-

³⁵ Detaljnije će o tome biti riječi u mojoj radnji »Hajdučka epizoda«, (usp. bilj. 17).

³⁶ Stanojević, *Naseljavanje*, 46).

³⁷ ASV. DRI. F. 56, Pula, 16. srpnja 1671.

³⁸ *Senato Rettori*, AMSI XX, 4 (»lo si avverte che furono accolti ed aiutati i quattro capi loro«).

³⁹ Stanojević, *Naseljavanje*, 462.

⁴⁰ *Senato Rettori*, AMSI, XX, 12.

⁴¹ ASV. DRI. F. 57, Buzet, 8. prosinca 1672 (»Mentre in ordine alle riuerente Duc[a]li di 8. Ottobre passato data da loro esser costituito uno liuello enfiteotico per quella corrisponzione, che ogn' an[n]o haueran[n]o à contribuire...«).

dena svih davanja. Marcello je hajdučkim obiteljima dao 23 para volova i upozorio ih da će se ubuduće sami izdržavati od rada i prinosa sa zemlje.⁴² Iako je rašporski kapetan izvijestio u svojem pismu da su hajduci zadržali dodijeljenu stoku, ipak je poduzeo mjere opreza i zabranio hajducima da tu stoku prodaju, a starosjediocima da je od njih kupuju.⁴³

Iz navedenog proizlazi: zemlja je hajdučkim obiteljima data u »nasljedni zakup«, pa je, dakle, nisu mogli prodavati. Strahovanje rašporskog kapetana da bi dodijeljena pomoć mogla biti prodana odnosi se na volove, premda takvih pokušaja nije bilo.

- Bajo Nikolić-Pivljanin, njegov brat Petar i još neki harambaše trgovali su bravima (*castratti*). U *dispacciu* providura Gradeniga navodi se da je dio stoke harambaša Bajo odveo iz Senja i prodao u gradu Ninu (»Città di Nona«)⁴⁴, dok Stanojević i taj put netočno tvrdi da je tu stoku Bajo »odveo u Veneciju (!) da proda«.⁴⁵

- Silovanje koje su hajduci izvršili nad kćeri Kate Perković nije se zbilo u Valturi (!)⁴⁶ nego u Ližnjanu.⁴⁷

4. Imena mletačkih rektora, njihove titule, pojedini datumi i prijevodi s talijanskog, imena mjesta⁴⁸ itd. ispisani su netočno i nemarno, bez znanstvene akribije. Npr.:

Pietro Bondulier (!) ⁴⁹	mj. Bondumier
Đovani Venier (!) ⁵⁰	mj. Renier
Miloš (!) Županović ⁵¹	mj. Filip (<i>Filippo</i>)
Nikola Petrović (!) ⁵²	mj. Perković
Đirolamo Korner (!) ⁵³	mj. Corraro

»Knez Pule (!) Bernardo Gradenigo«⁵⁴ mj. *Provveditore alla Sanità* (Providur za zdravstvo)

»Ulja(!) 60 flaša (!)⁵⁵ mj. 60. vijenaca luka (»Aglio reste sessanta«)⁵⁶.

Na str. 432 S. tvrdi da su »ljudi upotrebljavali vodu iz zagađenih jezera (!) i baruština«, tj. talijansku riječ *lago* prevodi s »jezero«, što nije točno. U mletačkom dijelu Istre nije bilo jezera, jedino istarsko jezero — Čepić, podno

⁴² Isto.

⁴³ Isto. — Govoreći o dodjeli volova (»la consegna delli Buoi« (Lunardo Marcello piše: »Et à maggior cautella ancora con publico rigoroso proclama espressam[en]te prohibito, che non possino esser ne da essi uenduti, ne da altri comprati, et s'osserua non esser d'all'ora accaduto alcun effetto in contrario.«

⁴⁴ Isto, 21. listopada 1673.

⁴⁵ Stanojević, Naseljavanje, 463.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ ASV. DRI. F. 57. Buzet, 8. prosinca 1672.

⁴⁸ Te sam propuste naveo u *Jedan prilog*, 482—3.

⁴⁹ Stanojević, Naseljavanje, 431, 437, 438.

⁵⁰ Isto, 445—6.

⁵¹ Isto, 449.

⁵² Isto.

⁵³ Isto, 450.

⁵⁴ Isto, 463.

⁵⁵ Isto, 459, bilj. 177.

⁵⁶ ASV. DRI. F. 56. Pula, 16. lipnja 1671. Prilog br. 2 uz pismo rašporskog kapetana Lunarda Marcella.

Učke — nalazilo se u Pazinskoj grofoviji (isušeno je između dva rata). Pod nazivom *lago (laco)* u mletačkim se dokumentima podrazumijeva »serbatoio d'acqua piovana« ili »stagno«⁵⁷, odnosno takva udubljenja (najčešće okrugla s promjerom od nekoliko metara) koje hrvatski seljaci zovu *kal* (augm. *kalina*) ili *lokva* (augm. *lokvina*).

Netočno je navedena i godina osnivanja sela Premanture u južnoj Istri. Hrvatski su doseljenici došli u taj kraj 1585, a ne 1581.⁵⁸

I u dijelu radnje koji se odnosi na hajduke, odnosno na pokušaj da se uredi njihov položaj u Istri ima zbrke u datumima. Dok na str. 458 Stanojević tvrdi da je to učinjeno »novom terminacijom izdatom u Puli 12. augusta 1671...«, u daljem tekstu navodi drugi datum — »sredinom jula 1671«.⁵⁹ Točan je prvi datum.

U vezi sa Stanojevićevim pogrešnim pisanjem naziva istarskih mjesta potrebno je i na ovom mjestu nešto dodati, pogotovu zato što autor krivim argumentima uporno brani svoje stajalište. Stanojević kaže da sam mu zamjerio što je »neke nazive istarskih mjesta navodio izvorno (!) iz talijanskog jezika«. ⁶⁰ To nije točno. Moja se zamjerka odnosila na neznalačko pohrvaćivanje tog nazivlja i stvaranje nekakvog hibrida koji nije ni hrvatski ni talijanski. Stanojević, npr., piše Grizinjan (!): tal. je naziv *Grisignana*, a hrv. *Grožnjan*; *Ližnjan* je hrvatski naziv, talijanski se kaže *Lisignano*, a Stanojević piše *Ližnjana* (!).

Način na koji Stanojević opravdava pisanje imenice *Poležana* (!) (također hibridne konstrukcije) karakterističan je za njegova neznanstvena domišljanja iznijeta u ovoj diskusiji. Ističući da je »namjerno ostavio *Poležana* umjesto *Puljština*«⁶¹, Stanojević tvrdi da je »riječ *Puljština* nesrećna kovanica, suprotna duhu hrvatskosrpskog jezika, i to poslije drugog svjetskog rata«⁶², te da je »lingvisti neće usvojiti«.⁶³

Sufiks — *ština* jedan je od mnogobrojnih univerzalnih nastavaka za tvorbu riječi u hrvatskom ili srpskom jeziku i nije arakterističan amo za istarsko područje, niti samo za toponomastičko na ivanje. Poznato je da se okolina Đakova naziva *Đakovština*, Valpova *Valpovština*, a njime se tvore i mnoge imenice koje znače neko svojstvo, kao npr. budalaština, bezobraština, nevaljalština, lukavština, neimaština itd.⁶⁴ Sve je to lingvistička znanost odavno prihvatila i kodificirala. O *Puljštini* kao zemljopisnom pojmu i sufiksu — *ština* kao gramatičkom pojmu uče i pučkoškolci i to više nije znanstveno pitanje o kojem bi trebalo raspravljati. Međutim, potrebno je ukazati na Stanojevićevu neupućenost u probleme o kojima iznosi autoritativne sudove.

⁵⁷ E. R a s a m a n i, *Vocabolario giuliano*, Bologna 1958, 521.

⁵⁸ Stanojević, *Naseljavanje*, 433. Ta je datacija pogrešno navedena u AMSI XV (ne XVI, kako stoji kod Stanojevića u bilj. 19). Svi ostali izvori spominju 1585. godinu (npr. *Senato Mare. Cose dell'Istria*, AMSI XI, Poreč 1896, 84).

⁵⁹ Stanojević, *Naseljavanje*, 460.

⁶⁰ Isti, *Povodom*, 142.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto.

⁶³ Isto.

⁶⁴ Usp. T. M a r e t i ć, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1866. Treće nepromijenjeno izdanje 1962.

U starim istarskim glagoljskim ispravama i pisanim svjedočanstvima, a kasnije u novinstvu i književnosti, sačuvali su se ovi oblici koji su se prenosili i usmenom tradicijom sve do danas. Tako, npr., u glagoljskoj *Boljunskoj kronici* stoji zabilježeno: »1614 na dan 12 meseca decembra kada arbanasi važgaše lovrani i opatiju poli S. Jakova i požgaše vse dvori po lovransčine, veprinščine i na Kastalščine i čuda škodi učiniše ja žakan Ivan Križman pisah«⁶⁶. Isti je žakan »1614 na dan 24 angošta« zabilježio da »neverni arbanasi popleniše pićanščinu i kršanščinu i tukaščinu, veprinščinu i idoše na porat plominski...«⁶⁷ Žakan Ivan Križman, glagoljaški pisac ove kronike kraj oko Lovrana naziva *Lovranščinom*, oko Veprinca *Veprinščinom*, Kastva *Kastalščinom*, oko Pića *Pićanščinom*, Kršana *Kršanščinom* i oko Tupljaka *Tukaščinom*. U pismima svojem prijatelju Kazimiru Jelušiću, kasnije kastrovskom načelniku, istarski svećenik Jakov Volčić spominje *Kastavščinu*, *Zarješćinu*, *Novaščinu*, *Poreščinu*, *Labinščinu*, *Plominščinu*, *Pićanščinu* itd.⁶⁸ Takve oblike (sa starijim sufiksom -ščina i, kasnije, mlađim ština) redovito nalazimo i u istarskom tisku, od *Naše Sloge* (1870—1915), *Hrvatskog lista* (1915—18), emigrantskog lista *Istra* (1929—40), preko »džepnih novina« istarskih partizanskih četa tijekom NOB-a, do poratnoga *Glasa Istre* i *Novog lista*. Tako su pisali (i pišu) istarski književnici, znanstvenici, kulturni i javni radnici itd.⁶⁹ *Oblike Puljština* (ili *Pulština*), *Pazinština*, *Labinština*, *Barbanština*, *Zminjština* i sl. zabilježio je i srpski lingvist R. Bošković u selima južne Istre.⁷⁰ Imenicu *Puljština* uvrstili su u svoje rječnike J. Dayre, M. Deanović, R. Maixner⁷¹, J. Jernej⁷² i dr. Ne treba dalje nabrajati, no neophodno je upozoriti na Stanojevićevo mišljenje kako ne bismo smjeli »sve [...] da pohrvatimo (!)«.⁷³ Ne radi se tu o »pohrvaćivanju« romanskog i talijanskog nazivlja nego o stoljetnom usporednom egzistiranju hrvatskih i talijanskih (romanskih) oblika, jer je svaki narod u ovom etnički miješanom području, još od svog dolaska u Istru (ili neki njezin dio) dao pojednim lokalitetima ime, ili ga je, ako je već postojalo, prilagodio svojem jezičnom osjećanju. Pored talijanskog oblika *Polesana* stoljećima je postojao (i još uvijek postoji) i hrvatski oblik *Puljština* (<Puljščina).⁷⁴

⁶⁵ S. Težak—S. Babić, *Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika za osnovne i druge škole*, Zagreb 1966, 142; — Usp. i školski *Enciklopedijski leksikon — mozaik znanja*, Beograd 1969, 220.

⁶⁶ Arhiv JAZU XV, 23/A I, 134 (2).

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ M. Bertoša, *Pisma Jakova Volčića Kazimiru Jelušiću 1876—88*, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XIV, 1969, 271, 272, 274, 277, 279, 285, 288, 292 itd.

⁶⁹ M. Mirković (Mate Balota), Tone Valić, Ante Tentor, Tone Peruško, Ivo Jardas (*Kastavština*, Zbornik za narodni život i običaje JAZU 39, Zagreb 1957) itd.

⁷⁰ R. Bošković, *Refleksi grupa tj. dj, t6j, d6j, stj, zdj, skj, zgj (ske, zge) u dijalektima južne i jugozapadne Istre*, Južnoslovenski filolog XXVII, 1—2, Beograd 1966—67, 104, 115, 119, 131, 132, 135, 139.

⁷¹ *Hrvatskosrpsko-francuski rječnik*, Zagreb 1956, 593.

⁷² *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik*, Zagreb 1963, 764.

⁷³ Stanojević, *Povodom*, 142.

⁷⁴ Stanojevićeva tvrdnja da je »Bertoša toliko uporan s izrazom Puljštine, kao da korijen ove riječi potiče od pravoslavnog (?) Pola« (isto, 142) nema nikakve veze s mojim razmatranjem, štoviše, i ne znam što on time hoće reći! Još su mi manje jasne njegove verbalne manipulacije s mojim prezimenom koje su također lišene svake osnove.

5. U svojem se odgovoru Stanojević znatno udaljio i od Istre i od svojih prvobitnih postavki na koje su se moje primjedbe odnosile. Stanojevićevu izričitu tvrdnju da je »po statutu kapetan Rovinja bio obavezan da nabavi jednog pravoslavnog sveštenika koji će zavisiti od biskupa«, pa se iz toga »jasno vidi da su sve to bili pravoslavni«, ⁷⁵ ocijenio sam kao nekorektan odnos prema izvornom materijalu ⁷⁶ i citiranjem prvorazrednog arhivskog podatka iz *Acta Capitularia contra Villicos Moracos IV*, Arhiv Kaptola u Rovinju ⁷⁷, dokazao da on nije u pravu. Pokušavajući pobiti moje dokaze Stanojević niže citate iz Milaševe i Đerićeve knjige koji se ne odnose izravno na stanje u Istri ili se uopće na nju ne odnose. Ako je Stanojević već unaprijed — na Milaševim i Đerićevim navodima — formulirao svoju tezu o pravoslavnoj (?) Istri nije trebao citirati podatke iz AMSI i Mletačkog arhiva u kojima za nju nije našao potvrde. Iako druge s visoka poučava da »u istorijskoj nauci osnovni princip jeste poštovanje izvora«, ⁷⁸ sam se toga vrlo malo ili uopće ne pridržava. U svojem upornom nastojanju da pronađe tragove pravoslavlja u Istri Stanojević ne preza ni pred otvorenim izvrta- njem činjenica. U tom je smislu veoma ilustrativna njegova tvrdnja da je »do kandijskog rata samo jedan pravoslavni pop (!) sa pet sinova marta 1641. došao u Istru«. ⁷⁹ Međutim, u dijelu *dispaccia*, na koji se Stanojević poziva, rašporski kapetan Zuanne Bondumier izvješćuje senat da mu je »dana 8. tekućeg mjeseca generalni providur Dalmacije, uz popratno pismo uputio *jednog oca s pet sinova* (potcrt. *M. B.*), bjeğunce s turskog područja, da bi im u toj pokrajini osigurao neophodni smještaj.« ⁸⁰ Stanojević sasvim proizvoljno pridaje riječi »otac« značenje »pravoslavnog popa«! Kad bi zaista bila riječ o »popu« rašporski bi to kapetan svakako istaknuo (epitetom »reverendo«, a za pravoslavnog popa još i »padre greco«, »prete serviano« i sl.). ⁸¹

6. U mojim se priložima gotovo uopće ne spominje naziv Morlak ⁸², pa o njemu ne želim raspravljati na ovom mjestu. Ipak napominjem da Stanojevićevu identifikaciju Morlaka i stočara smatram pogrešnom i nepri- hvatljivom. Nazivi »Morlak« i »stočar« nisu istoznačnice ⁸³, bar ne u XVI i XVII stoljeću. U istarskim se povijesnim izvorima tog razdoblja uz ime- nicu Morlak navode različite oznake, svojstva ili provijencije: 1514. spo-

⁷⁵ Isti, Naseljavanje, 432—33.

⁷⁶ Bertoša, Jedan prilog, 481.

⁷⁷ Isto, 481—2.

⁷⁸ Stanojević, Povodom, 142.

⁷⁹ Isti, Naseljavanje, 447.

⁸⁰ ASV. DRI. F. 35. Buzet, 20. ožujka 1641 (»L'ill.mo Sig.r Aluise Priuli Prou.r G.n.al in Dalmatia m'accompagno con sue lettere di, 8, del corrente un Padre con cinque figliuoli, fugiti dal Paese del Turco, acciò in questa Prouintia gli facesse hauer il ricouero necessario«).

⁸¹ U jednom dokumentu staroga rašporskog arhiva u Buzetu Nikola i Petar »de Modrussa« pripovijedaju kako su u Istru došli »Come orfanelli, privi di padre et madre...« Po Stanojeviću bi oni trebali biti siročad pravoslavnog sveštenika i po- padije! *Difficile est satiram non scribere.*

⁸² Osim u tvrdnji da »se mase tzv. Morlaka u toku XIV-XVII st., bježeći pred Turcima, prebaciju na istarsko tlo...« (Bertoša, Jedan prilog, 467) i u dva citata izvorne građe (isti, O nekim, 103, 110). Stanojević mi proizvoljno štošta podmeće u vezi s etničkom pripadnošću Morlaka.

⁸³ »Morlak je sinonim za vlaha ili stočara...« (Stanojević, Povodom, 136, bilj. 16).

minje se »processus criminalis contra Paulum croatum, morlacum...«; 1527. govori se o »Morlacchi de la Mantagne« (iz konteksta se može razabrati da se to odnosi na Velebit); 1541. spominje se neki »morlacco de Iadra«; 1585. u Istru dolaze »Murlacchi Zaratini et Sebenzani... gente molto atta alla propria manual agricultura« itd. Morlaci za koje se tvrdi da su vrlo sposobni zemljoradnici, stočari, pastiri, ali i razbojnici, kradljivci, neradnici... često se spominju u izvorima XVII st. Za Premanturca Iliju Grubišića u jednom se dokumentu iz 1674. kaže da je »di natione Morlaco«. Takvih primjera ima veoma mnogo. Mletački su rektori u Istri napisali toliko različitih, međusobno kontradiktornih i konfuznih navoda o Morlacima da se u dogledno vrijeme (i na dosad poznatoj građi) ne će moći stvoriti općenita definicija o značenju te riječi. Tko su Morlaci koji se doseljavaju u Istru u XVI i XVII st. zasad se može približno utvrditi samo detaljnijom analizom popratne dokumentarne građe o svakoj grupi posebno (popisi kolonista, investiture, podnesci, istrage, sudski spisi, matične knjige itd.). Iz tih nekoliko primjera ipak proizlazi da bi naziv Morlak po postojećim pravopisnim normama hrvatskog ili srpskog jezika trebalo pisati velikim slovom. No, taj detalj i nije toliko bitan; on se može riješiti običnim dogovorom između povjesnika i lingvista.⁸⁴

7. Iz postojeće arhivske građe o južnoj Istri, koju sam do sada proučio, te na temelju objelodanjenih izvora i literature, može se zaključiti da je hrvatski etnički element činio golemu većinu doseljena žiteljstva u XVI i XVII stoljeću. Tu se, dakako, ne ubrajaju neke (čak i veće) grupe doseljenika kojima je Istra bila samo prolaznom zemljom i koje se u njoj i nisu zadržale. Investiture, popisi imena doseljenika, šumski katastici, biskupske vizitacije, matične knjige i ostali izvorni materijal jasno pokazuje da je većina kolonista, obuhvaćena pojmom »Morlaci habitanti nuovi«, po svojoj etničkoj pripadnosti bila hrvatska. Među morlačkom se masom, doseljenom u Istru, nalazila i poneka srpska obitelj ili manja grupa. Ta je činjenica bila poznata davno prije Stanojevićevih napisa i nju nitko ne osporava. Međutim, nije točna Stanojevićeva teza o *srpskom naseljavanju Istre*, a pogotovu je neznanstvena i neargumentirana njegova tvrdnja da su »Morlaci u Istri isto toliko Hrvati koliko i Srbi« (uz izvjesnu formalnu ogradu da je »veći broj tih Morlaka bio katoličke vjere, što je razlog više da ih smatramo prije Hrvatima nego Srbima«).⁸⁵ Pozivajući je na Carla Combija prema kojemu je »još krajem prošlog vijeka u njoj (tj. u Istri; M. B.) bilo 54.000 Srba, pored 9.000 stanovnika bosanskog porijekla koji su se smatrali(!) Srbima«⁸⁶, Stanojević je ustvrdio da su »i pored pritiska katoličkog sveštenstva na pravoslavne i prelaženja na katoličanstvo, mnogi kolonisti za dugo vremena očuvali osjećanje svoje uže etničke pripadnosti«.⁸⁷ Iz tog se teksta razabire da i Stanojević drži kako se »krajem prošlog vijeka« 63.000 stanovnika u Istri »smatralo« Srbima. Tu tvrdnju Stanojević nije potkrijepio

⁸⁴ Iako u radnji na koju se već po drugi put osvrćem naziv Morlak i sâm piše velikim slovom, Stanojević sada to meni zamjera i tvrdi da se s tim ne slaže. On, dakle, ispravlja sâm sebe.

⁸⁵ Stanojević, *Naseljavanje*, 466.

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Isto.

nikakvim dokumentima niti je uzeo u obzir rezultate lingvističkih istraživanja koji predstavljaju korisnu dopunu arhivskoj građi.

Razmjesta pojedinih govora, te jezični supstrat i adstrat autentično su svjedočanstvo o porijeklu istarskog žiteljstva. U posljednjih nekoliko godina hrvatski je lingvist M. Hraste objavio dvije radnje o tom problemu.⁸⁸ Analizirajući pojedine jezične osobine u govorima jugozapadne Istre M. Hraste zaključuje: »Sve su to čakavske crte koje su predstavnici ovih govora donijeli sa sobom iz starije domovine, ali je čuvanje tih crta pomoglo staro čakavsko stanovništvo u Istri koje ih je imalo u svom jeziku i koje ih nije posve izgubilo [...]«,⁸⁹ pa prema tome »jugozapadna Istra nije štokavsko-čakavska, kako ju je nazvao Ribarić, nego čakavsko-štokavska, jer u njoj još danas prevladavaju čakavski elementi, a ne štokavski. Štokavska je samo Premantura, Banjole, Vintijan, Vinkuran i Valdebek, premda i u tim mjestima ima čakavskog adstrata koji je unesen iz zaleđa u toku stoljeća od dana doseljenja. Govor mjesta Pomera ima u sebi crta koji ga približuju Premanturi, ali više takvih koje ga približuju Medulinu jer je to mjesto starije od Premanture. Jezik ostalih mjesta još danas je pretežno čakavski.«⁹⁰ Osim perojskog štokavsko-jekavskoga crnogorskoga govora i »štokavskih, ali opet ne novoštokavskih«⁹¹ govora Premanture i njezine okolice, govori jugozapadne Istre su čakavsko-štokavski ikavski sa pretežnim brojem čakavskih osobina.⁹²

Hraste je svoja istraživanja proširio i na susjedno područje, sve do rijeke Dragonje. Ustvrdivši da su »govori sjeverozapadne Istre između Mirne i Dragonje u potpunosti ikavski«⁹³, odnosno »da predstavljaju stare čakavske ikavske govore s neznatnim štokavizmima«⁹⁴, on zaključuje: »Sigurno je da su se i današnji stanovnici ovih sjeverozapadnih krajeva doselili iz ikavskog kraja u Hrvatskoj jer su oni svi ikavci, a čisti ikavski kraj nalazi se na kopnu na području od Senja do Neretve.«⁹⁵

Na ovom mjestu treba upozoriti i na Stanojevićevo nekorektno navođenje imena braće Vuletić iz Makarske koji su u travnju 1622. došli u Istru. U originalnom je dokumentu ime jednog od braće napisano *Ciuitco Vuletich*⁹⁶, a Stanojević ga naziva Cvijeto(!) Vilotić(!).⁹⁷ Cvitko Vuletić je

⁸⁸ M. Hraste, *Govori jugozapadne Istre*, Hrvatski dijalektološki zbornik 2, Zagreb 1966, 5—28 (ista je radnja tiskana i u ediciji *Predavanja održana u JAZU* 33, Zagreb 1964, 5—36); isti, *Ikavski govori sjeverozapadne Istre*, Filologija 5, Zagreb 1967, 61—74.

⁸⁹ Hraste, *Govori*, 27.

⁹⁰ Isto, 22.

⁹¹ Isto, 26.

⁹² Isto, 27.

⁹³ Hraste, *Ikavski govori*, 72.

⁹⁴ Isto, 73.

⁹⁵ Isto, 74. — »Ikavski govori najveći dio Hrvata štokavaca i čakavaca dok ga u Srba nema nikako. Njime se govori zapadno od rijeke Bosne i Neretve (u sjevernoj Dalmaciji iznad Neretve), Hrvatskom primorju, u sjevernoj Hercegovini, u velikom dijelu zapadne i sjeverne Bosne...« (R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I*, Zagreb 1969, 509).

⁹⁶ ASV. DRI. Buzet, 23. travnja 1622.

⁹⁷ Stanojević, *Naseljavanje*, 442.

ikavac, pa pravilno navođenje njegova imena omogućuje pouzdanu identifikaciju njegove etničke pripadnosti.

8. Budući da u arhivskoj građi nije našao potvrde za svoje tendenciozne tvrdnje o dominantnom broju pravoslavnih Morlaka u Istri, Stanojević ih nastoji argumentirati spomenutim citatima iz Combijeva članka »Etnografija Istre«. ⁹⁸ Stanojevićeva teza da je »kolonizacija praćena dubokim društvenim i etničkim promjenama zemlje«⁹⁹ bazira se gotovo u potpunosti na Combijevim tvrdnjama. To potvrđuje i sâm Stanojević koji na moju primjebdu da se poslužio »nekritičkim citiranjem dubioznih podataka iz talijanske literature«¹⁰⁰, odgovara vrlo kategorički: »Ako je pisanje italijanskog historičara K. Kombija tačno, a Bertoša ga nije opovrgnuo, onda moja konstatacija da su migracije Srba u Istru bile praćene etničkim promjenama u zemlji ostaje tačna.«¹⁰¹ Umjesto da svestranije i kritičnije ocijeni vjerodostojnost Combijevih navoda, Stanojević i poslije mojeg (itekako razložnog!) upozorenja gradi svoje dalekosežne i ključne postavke na proizvoljnim, politikantskim i neznačajkim improvizacijama toga koparskog iredentista. Sve me to primorava da se detaljnije osvrnem na pitanje autentičnosti Combijevih navoda.¹⁰²

Combijevu je historiografskom radu posvetio poseban članak B. Benussi¹⁰³, također talijanski povjesnik iz Istre. Benussi je još 1924. u svojoj sintezi istarske povijesti (*L'Istria nei suoi due millenni di storia*) istaknuo da za Combija »znanost nije bila sama sebi svrhom, već osnovni i moćni činitelj političkog života«. ¹⁰⁴ Tu je postavku Benussi detaljnije razradio 1927, opisavši sve faze duhovnog sazrijevanja i formiranja Combijeve ličnosti, od »ambijenta žarke domovinske ljubavi«¹⁰⁵ u kući njegovih roditelja, preko »živoga i snažnog zanosa talijanstva koji je zahvatio Istru«¹⁰⁶ 1848. do njegova političkog rada u izgnanstvu.¹⁰⁷ Nakon završetka studija u Genovi i potvrde diplome u Paviji (1853) zaposlio se u Trstu kao odvjetnički pripravnik i ubrzo ušao u krug povjesnika koji su se okupljali oko Pietra Kandle-

⁹⁸ C. Combi, *Etnografija dell'Istria*, Rivista Contemporanea, Torino 1860—61; ponovo objavljeno u zbirci Combijevih članaka *Istria. Studi storici e politici*, Milano 1886.

⁹⁹ Stanojević, Naseljavanje, 447.

¹⁰⁰ Bertoša, Jedan prilog, 481.

¹⁰¹ Stanojević, Povodom, 139.

¹⁰² Budući da i površni poznavatelji istarske povijesti znaju tko je Carlo Combi i kakve je tvrdnje iznosio u svojim propagandističkim člancima, nisam (u svojem prvom osvrtu) smatrao potrebnim da se detaljnije osvrnem na pozadinu njegovih tvrdnji. Pretpostavljam sam da će i samo upozorenje Stanojeviću biti dovoljan poticaj za razmišljanje.

¹⁰³ B. Benussi, *Carlo Combi nella storiografia istriana (nel centenario della sua nascita)*, Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti LXXXVII/2, a/a, 1927—28, Venecija 1928, 615—35.

¹⁰⁴ Isti, *L'Istria*, 619.

¹⁰⁵ Isti, Carlo Combi, 617. (»in ambiente... di caldo amor patrio«).

¹⁰⁶ Isto. Benussi ističe da 1848. »l'Istria fu pervasa da una viva e potente fiamma d'italianità«. (Misli, dakako, samo na istarske Talijane.) Combi tada odlazi u Piemont, gdje »a pieni polmoni pote respirare... le nuove aure della libertà italica«, a zatim u Genovu na nastavak studija.

¹⁰⁷ Isto, 624—28 i dalje.

ra. Kandler je Combija uvrstio u popis suradnika lista *L'Istria*, ali nije poznato koliko je ta suradnja bila ostvarena.¹⁰⁸ Prema Benussiju, prijateljevanje s Kandlerom dalo je nov poticaj Combijevo zanimanju za povijest, koje se ispoljavalo još u doba njegova dječastva.¹⁰⁹ Patriotski i politički rad Combijev i dalje je u prvom planu njegovih preokupacija, pa je očito da Kandlerova znanstvena kritičnost na njega nije uopće utjecala. Plod ovoga »političko-patriotskog rada« C. Combija je i prvi svezak (1857) »Istarskog zbornika« (*Strenna istriana*), pod karakterističnim naslovom »Istočna vrata« (*Porta Orientale*). God. 1858. i 1859. izašla su još dva broja.¹¹⁰ Ispunivši sva tri zbornika člancima (ponajviše vlastitim) o geografiji, etnografiji, gospodarstvu i kulturi Istre, Combi je, po Benussijevoj tvrdnji, »na taj način htio pokazati da je Istra po svojoj povijesti, po jeziku, po svojim ustanovama i po svojem društvenom i građanskom životu bila uistinu talijanska zemlja«.¹¹¹ Spajanjem sadržaja i naslova, ističe Benussi, svaki će čitatelj jasno spoznati da »Istra predstavlja Istočna vrata Italije«.¹¹² Saznavši da austrijska policija sprema zapljenu zbornika, Combi je odustao od njegova daljeg izdavanja.

Poslije Magente i Solferina (1859) i poznatih događaja na Apeninskom poluotoku tijekom 1860, koji će 17. ožujka 1861. dovesti do proglašenja Kraljevine Italije, iredentistički pokret u Istri dobiva nov zamah. U političkoj borbi sve više dominiraju velikotalijanske ideje i sve očiglednija postaje težnja istarskih Talijana da se ubrza ujedinjenje Istre s »njezinom velikom majkom« (*colla sua grande madre*).¹¹³ Jedan je istaknutijih vođa tog pokreta i Carlo Combi, koji razvija živu aktivnost u Istri i izvan nje (osobito nakon što je u proljeće 1866. po nalogu policije morao napustiti Kopar). U tu su svrhu osnovani i komiteti u Torinu i Milanu u kojima djeluju Pacifico Valussi¹¹⁴, autor poznatog članka »Trieste e l'Istria e le loro regioni nella questione italiana« (Milano 1861), nazvanog kasnije »manifestom jadranskog iredentizma« (*Manifesto dell'irredentismo adriatico*), Sigismondo Bonfiglio,¹¹⁵

¹⁰⁸ Isto, 617.

¹⁰⁹ Isto, 618.

¹¹⁰ Sva tri zbornika ponovo su objavljena u jednoj knjizi 1890. pod naslovom C. A. Combi, *Porta Orientale. Stranna Istriana per gli anni 1857—58—59 con prefazione e note di Paolo Tedeschi*.

¹¹¹ Benussi, Carlo Combi, 618—19. (*di mostrare per tal modo come l'Istria, per la sua storia, per la sua lingua, per le sue istituzioni e per la sua vita civile e sociale, era veramente terra italiana*).

¹¹² Isto, 619.

¹¹³ Isto, 624.

¹¹⁴ Pacifico Valussi (Talmasson 1813 — Udine 1893), zanimljivo figura iredentističkog pokreta, napose zbog evolucije svojih političkih pogleda na »istarske Slavene«. Uređivao je u Trstu *Osservatore Triestino*, a od 1859. živio kao politički emigrant u Milanu gdje osniva list »Perseverenza«. — Usp. M. Rojnić, *Nacionalno pitanje u Istri 1848—49*, HZ II, Zagreb 1949; B. Stulli, *Tršćanska »Favilla« i Južni Slaveni*, Anali Jadranskog instituta JAZU I, Zagreb 1956.

¹¹⁵ Sigismondo Bonfiglio, odvjetnik i profesor iz Mantove, emigrant u Torinu. Zbližio se s krugovima istarske i venetske emigracije. Suradivao osobito s Tomasom Lucianijem, uz čiju je pomoć napisao članak »I termini d'Italia dal Nevoso al Quarnero« (1866).

Tomaso Luciani¹¹⁶ i Carlo Combi. Tada nastaju i Combijevi politički intonirani članci koje ponajviše objavljuje torinska *Rivista Contemporanea* («Etnografia dell'Istria», »Importanza delle Alpi Giulie e dell'Istria per la difesa dell'Italia orientale« itd.).

Iako je poraz talijanske vojske kod Custozze (24. VI 1866) i slom njezine mornarice kod Visa (20. VII) pokopao iluzije o ujedinjenju Istre s Italijom, Combi već sedam dana kasnije (27. srpnja 1866) upućuje »Apel Istrana Italiji« (*Appello degli Istriani all'Italia*) u kojem, pored ostalog, ističe:

»Slavene, kojih ima dvadeset i više plemena, tu su mirno doveli upravljači ovih pokrajina da bi njima naselili zemlju opustjelu od ratova i kuge [...] no nije nastalo ni jedno selo s makar malo razvijenijim gospodarskim i kulturnim životom koje ne bi bilo potpuno talijansko [...] Civilizacija je sva naša, sva talijanska; naše je sve ono što sačinjava život nekog naroda, njegovo dostojanstvo, ugled, ponos i njegovo lice.«¹¹⁷

Gotovo istovjetna ocjena Combijeve djelatnosti navedena je i u poznatoj talijanskoj enciklopediji *Treccani*: »Carlo Combi [...] nastojao je da Istru predstavi u čistom talijanstvu njezine povijesti, njezina jezika, njezinih običaja, tradicija i težnji i da je, kao talijansku pokrajinu, uključi u veliki pokret za nacionalno ujedinjenje.«¹¹⁸

Na koncu spomenutog članka Benussi izričito tvrdi da Combi »nije bio povjesnik u užem smislu riječi, već prije svega širitelj ideja i buditelj savjesti.«¹¹⁹

Carlo Combi ostat će zabilježen u povijesti istarskih Talijana i u talijanskoj povijesti uopće kao istaknuta figura iredentističkog pokreta, koji se bavio i povijesnim problemima podređujući ih uvijek pragmatičkim ciljevima svoje političke orijentacije. Znanstveni istraživač povijesti nikad nije bio.

Stanojevićeva tvrdnja da je »Karlo Kombi najbolji(!) poznavalac(!) starije prošlosti Istre«¹²⁰ obična je mistifikacija. Superlativ »najbolji« pridodat je Combijevu imenu samo zato što on iznosi tezu koju Stanojević toliko prizeljkuje!

¹¹⁶ Tomaso Luciani, rođen 1818. u Labinu. God. 1848. načelnik rodnoga grada, a od 1860. emigrant u Lombardiji. Koordinirao je djelatnost istarske političke emigracije. Od 1866. radio u Mletačkom arhivu upućujući građu i regesta listovima *L'Istria*, *La Provincia dell'Istria* i časopisu AMSI. Umro 1894.

¹¹⁷ »Gli Slavi sono di venti e più stirpi pacificamente importati dai dominatori di queste provincie per popolare le terre disertate dalle guerre e dalle pesti... ma non sorge un villaggio in cui si agiti un pò di vita civile il quale non sia prettamente italiano. La civiltà è tutta nostra, tutta italiana; nostro tutto ciò che costituisce la vita di un popolo, il suo decoro, il suo diritto« (citirano po Benussiju, Carlo Combi, 628). — Dio bogate korespondencije istarskih i venetskih političkih emigranata nalazi se u rukopisnom fondu Naučne biblioteke u Puli.

¹¹⁸ *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Istituto Giovanni Treccani, MCMXXXI, 912 (»Carlo Combi... mirò a far conoscere l'Istria nella schietta italianità della sua storia, della sua lingua, dei suoi costumi, delle sue tradizioni ed aspirazioni e a farla partecipare come provincia italiana a grande movimento unitario della nazione«).

¹¹⁹ Benussi, Carlo Combi, 629 (»Non fu uno storico nello stretto senso della parola, ma fu piuttosto un propagatore d'idee, un risvegliatore di coscienze.«)

¹²⁰ Stanojević, Naseljavanje, 466.

Combijeve podatke (koji, uostalom, i nisu potekli od njega!) i njegova razmatranja o etničkom sastavu istarskog pučanstva nije prihvatila talijanska historiografija. O njima i nema traga u prvoj sintezi istarske povijesti *L'Istria* — *Note storiche* (Poreč 1879) Carla De Franceschija, kao ni u mnogobrojnim radovima druge generacije istarskih talijanskih povjesnika, okupljenih oko *Società istriana di archeologia e storia Patria* i njezine časopisa AMSI (od 1884. dalje), koji su znatnu pažnju posvećivali upravo etničkim odnosima. Iako su se po političkim pogledima i oni u mnogo čemu slagali s Combijem, svoje su dokaze o talijanstvu Istre obrazlagali drukčijom metodom, tako da su neznanstvene improvizacije suradnika časopisa *Porta Orientale* i *Rivista Contemporanea* bile zastarjele još u vrijeme svojeg nastanka. Osim Stanojevića nije ih nijedan ozbiljni historičar uopće uzeo u obzir. Uza sve to potrebno je te brojčane podatke o Srbima u Istri potkraj XIX st. vratiti u kontekst iz kojeg ih je Stanojević istrгнуo i objasniti njihov postanak.

U istarskoj talijanskoj literaturi prvi se put spominju tragovi srpskog imena 1846, kada je urednik lista *L'Istria* Pietro Kandler počeo objavljivati seriju jezične građe pod naslovom *Saggio di dialetti istriani*.¹²¹ Nastojeći pokazati raznolikost istarskog jezičnog mozaika Kandler je u nekoliko nastava objavio primjere jezične specifičnosti pojedinih istarskih govornih area. Bez lingvističke analize navedene su varijacije istog motiva: priče o izgubljenom sjekiri i basne o cvrčku i mravu. Pod nazivom »Pazinski dijalekt« (*Dialetto di Pisino*) donijet je tekst u čakavštini pisan talijanskom pravopisnom grafijom:

»Dua od gnih so hodili po suofeè(!) puote; jedàn je vidil jenò sechiro i vrjschi: Vis vis za san ja nassal. Ne bis imiel rech san nassal, ma smo nassli mu rezè on(!) drugi...«¹²²

Drugi se »dijalekt« naziva »Srpskim iz donje Istre i grada Trsta« (*Serblico dell' Istria inferiore, ed anche della città di Trieste*), a pisan je štokavštinom i Gajevom grafijom:

»Dva putnika idjahu putem, i jedan od njih opazi sjekiru i poviče: Ah gie! — Ja nadjoh sjekiru! — Ta nije tako brate! reče mu drugi. Morao bi si(!) reći: Nadjosmo, a ne Nadjoh sjekiru...«¹²³

Odmah upada u oči da provenijencija toga anegdotskog egzemplara nije istarska. U »donjoj Istri« (niti u bilo kojem dijelu poluotoka) u XIX st. takav čisti književni hercegovački govor nije mogao biti zabilježen. Tko je listu *L'Istria* dostavio taj tekst, nije poznato (jer su se samo rijetki suradnici htjeli potpisati¹²⁴), no činjenica da je štokavski govor nazvan »srpskim« i da je, pored dijela Istre, u područje njegova prostiranja uključen i »grad

¹²¹ *L'Istrija* I, 18, Trst, 4. IV 1946. (*Saggio* je zapravo počeo izlaziti u broju 13—14, 14. ožujka, i s prekidima nastavljen do sredine 1846.)

¹²² Isto. (Tekst, dakle, glasi: »Dva od njih so hodili po svojem puote; jedan je vidil jeno sekiro i vrišči: Viš, viš ča san ja našal. Ne biš imiel reč san našal, ma smo našli mu reče oni drugi...«)

¹²³ Isto.

¹²⁴ Npr. verziju u vodnjanskom dijalektu uredništvu je poslao Giovanni Andrea Dalla Zona (1792—1857), autor *Talijansko-vodnjanskog rječnika* koji je ostao u rukopisu.

Trst« upućuje na zaključak da je vjerojatno nastao u krugovima tršćanskih Srba, odnosno njihove trgovačke kolonije i Srpske pravoslavne opštine. Ideje Jerneja Kopitara, Frana Miklošiča i Vuka St. Karadžića bile su dobro poznate u Trstu i Rijeci. Štoviše, prije 1846. Vuk je u dva navrata dulje vrijeme boravio u Trstu (1834. i 1836).

Vrlo je vjerojatno da su te tvrdnje pet godina kasnije našle odjeka u tadašnjim tumačenjima istarskoga etničkog sastava. God. 1851. o tom problemu piše P. Kandler napomenuvši da je Venecija u Istru dovodila »Dalmate«, »Slave« i Grke, dok nove žitelje u Pazinskoj grofoviji naziva »colonie croate«. ¹²⁵ Kandleru se suprostavio Carlo De Franceschi, napisavši u epistolarnoj formi opsežnu raspravu pod naslovom »O raznolikosti istarskog pučanstva«. ¹²⁶ De Franceschi smatra da su Istru naselili »Slaveni različitih plemena« (*Slavi di schiatte differenti*), te da u pokrajini postoji »veliko miješanje različite krve« (*tant mistione di sanguì differenti*), jer u njoj živi »Grčka rasa« (razza Greca), »Albanci šiptarskog jezika (*Albanesi di lingua schipetara*), Čiči, Savrini (koje drži za Slovence), Brežani, Hrvati i Morlacchi. Te posljednje naziva *Serbo-Croati*. ¹²⁷

Pet godina kasnije (1857) pojavio se prvi svezak zbornika *Porta Orientale* u kojem će čak u dva članka raspravljati, pored ostalog, i o strukturi »slavenskog« stanovništva Istre. U prvom je članku »Geografija Istre« ¹²⁸ — Antonio Coiz ¹²⁹ iznio mišljenje da »slavensko pleme, naseljeno na seoskom području i u brdovitim predjelima, broji približno 112.000 i da se dijeli u dva roda: slovenski i srpski...« ¹³⁰ (potert. M. B.). U istom je svesku zbornika izašao i Combijev »Uvod u povijest Istre« ¹³¹ u kojem se autor dotaknuo i mletačke kolonizacije. Combi doseljenike obuhvaća zajedničkim pojmom »tribu slave chiamate genti nove«, a među njima razlikuje »plemena« »Slave-na« (*Slavi*), »Morlaka« (*Morlacchi*), »Dalmate« (*Dalmati*) i Srbo-Crnogoraca koji su se 1657. naselili u Pedrolu ili Peroju nedaleko Pule« (*Serbi-Montenegrini nel 1657, stabilitisi in Pedrolo o Peroi presso Pola*). ¹³²

Combi, dakle, 1857. srpskim stanovništvom u Istri smatra samo »Srbe-Crnogorce« u Peroju. Međutim, tri godine kasnije, znatno je korigirao svo-

¹²⁵ P. Kandler, *Dei popoli che abitano l'Istria*, L'Istria VI, 18, 3. V 1851.

¹²⁶ Carlo De Franceschi, *Sulle varie popolazioni dell'Istria*, L'Istria VII, 50, 11. XII 1852; 51, 18. XII 1852.

¹²⁷ Isto, 50, 11. XII 1852. — De Franceschi je kasnije napustio naziv »Serbo-Croati« i u svojoj knjizi *L'Istria — Note storiche* rabi izraze *Morlacchi, Croati, Albanesi, Greci* i dr., dok doseljenike u Peroj naziva Crnogorcima (*Montenegrini*).

¹²⁸ A. Coiz, *L'Istria geografica*, Porta Orientale, Kopar 1857. Citirano po pre-tisku iz 1890.

¹²⁹ Antonio Coiz (1823—86), rođen u Faedisu, nedaleko Udina u Furlaniji, svećenik i dugogodišnji profesor koparske gimnazije. Službovao je po raznim gimnazijama i licejima u sjevernoj Italiji (Biella, Cosenza, Sondio, Lodi, Bergamo). Suradivao je s političkim emigrantima iz Julijske Venecije i bio član Tršćansko-istarskog komiteta (1866). — Usp. *Porta Orientale* 1857, Kopar 1890, 13; *Piccola enciclopedia giuliana e dalmata*, Gorica 1962, 59.

¹³⁰ Coiz, n. dj., 13 (»Di stirpe slava, abitante la campagna e la parte montuosa, 112.000 all'incirca. Van essi divisi in due famiglie: la slovena e la serba..«).

¹³¹ C. Combi, *Prodromo della storia dell'Istria*, Porta Orientale (1857), Kopar 1890 (pretisak).

¹³² Isto, 46—54.

ju predodžbu o etničkom sastavu istarskih »Slavena«, napisavši u *Rivista Contemporanea* citirani članak »Etnografija Istre«. Combi je tada iznio ova-
kvo stajalište:

»Sada na malom prostoru ove pokrajine imamo dva plemena, talijansko i slavensko; prvo je gotovo potpuno kompaktno, civilizirano, ono gospodari čitavom obalom i svakim, pa i najmanjim, kulturnim središtem u unutrašnjosti; drugo pleme živi raštrkano po najskromnijim osamljenim seoskim kućicama, ono je različito po porijeklu, po običajima, po jeziku, bez svoje povijesti, bez kulture. Broj Talijana, uključujući i one u Trstu, iznosi 160.000, a Slavena pravih i talijaniziranih, ima 112.000.«¹³³

Vidljiva je Combijeva težnja da pokaže apeninskim Talijanima (članak je njima i namijenjen) kako će biti relativno lako talijanizirati tu difuznu i nepovezanu »slavensku masu« koja je uz to i »bez povijesti i kulture«. Iako su relativno mnogobrojni, po Combiju predstavljaju povijesnu, kulturnu i političku *quantité négligeable*.

Tumačenje slavenske etnogeneze u Istri izneseno je ovim riječima:

»Što se tiče Slavena oni se dijele u dva glavna plemena: Srbe i Slovence (potcrt. M. B.) [... Srba], koje istarski Talijani zovu Morlacima, ima 54.000, a naseljavaju seosko područje donje Istre između Mirne, mora i Raše. No, prije nego li su doprli do obala te rijeke pomiješali su se sa slovenskim elementom, tako da se prijelazni sloj iz jednoga u drugo pleme (oko 10.000) nalazi baš u središtu poluotoka. Nasuprot tome oko lijeve obale Mirne nalazi se element koji predstavlja prijelaz od srpskoga k talijanskom plemenu, tj. oko 6.000 talijaniziranih Morlaka [...].«¹³⁴

Suprotno svojem ranijem stajalištu o porijeklu istarskog pučanstva, Combi u tom politički intoniranom članku potpuno preuzima mišljenje A. Coiza¹³⁵ o diobi istarskog pučanstva na Talijane, Srbe i Slovence. Istarski čakavci nastali su, po Combiju, miješanjem slovenskog i srpskog etničkog sloja, dok čakavsko-ikavski sloj »oko lijeve obale Mirne« smatra »prijelazom od srpskoga k talijanskom plemenu«.¹³⁶

¹³³ C. Combi, *Etnografia dell'Istria* (cit. po *Istria. Studi storici e politici*, Milano 1886), 152—53 (»Ora su questa breve provincia abbiamo due stirpi, l'italiana e la slava; la prima quasi intieramente unigena, incivilita, padrona di tutta la conta e d'ogni anco più piccolo centro di coltura nell'nterno; l'altra dispersa nei più umili casolari della campagna, varia d'origine, di costumanze, di linguaggio, senza storia, senza civiltà. Gl'Italiani, compresa Trieste, sommano a 160.000; gli Slavi, tra puri e italianizzati, a 112.000«).

¹³⁴ Isto, 154 (»Quanto agli Slavi, essi vanno distinti in due stirpi principali: la serbica e la slovena... I Serbi, che gl'Italiani dell'Istria chiamano Morlacchi, sono in numero di 54.000, e abitano la campagna dell'Istria inferiore tra il Quietto, il mare e l'Arsa. Ma prima di toccare le sponde di questo fiume, si frammischiano ad elementi sloveni, si che la transizione dell'una all'altra stirpe (circa 10.000) sta proprio nel centro della penisola. Sulla sinistra sponda del Quietto all'invece e presso la costa c'è il passaggio della schiatta serbica all'italiana, cioè Murlacchi italianizzati, in numero di circa 6.000...«).

¹³⁵ Usp. Coiz, *L'Istria*, 13 (talijanski tekst vidi u bilj. 130).

¹³⁶ Ova je skupina doseljenih Hrvata bila izloženiya od ostalih utjecaju talijanskog jezika, pa je u svoj govor primila mnoge talijanske riječi. — U spomenutom prikazu istarskih dijalekata u Kandlerovu listu *L'Istria* govor je tih Hrvata nazvan »dialetto... slavo che si parla nei dintorni di Umago, ed è di quelli che noi chiamiamo italianizzati«. Neki »sig. Apollonio Apollonio« dostavio je uredništvu ovu ver-

Konfuzne su i netočne Combijevе tvrdnje i o onom dijelu istarskog pučanstva za koje on drži da je »bosanskog porijekla«:

»Drugih 9.000 Slavena bosanskog porijekla *treba pridružiti* (potcrt. M.B.) plemenu Srba; oni se dijele u dvije porodice. Prva, starija, porijeklom s obala Kupe, zauzima središte Pazinske grofovije; druga, dijelom liburnijska, dijelom dalmatinska, raštrkana je po selima Labinštine i po desnoj obali rijeke Raše u okolici Motovuna.«¹³⁷

Sudeći po Combijevu opisu to bi mogli biti bjegunci iz zapadne Bosne koji su preko Dalmacije, Hrvatskog primorja i habsburških zemalja došli u Istru. Stanojević nekorektno i tendenciozno prevodi Combijevu tvrdnju »vanno tatributi« (»treba ih pridružiti«) s izričajem »koji su se smatrali(!)«. ¹³⁸ Netočnim navođenjem Combijeva teksta Stanojević želi iskonstruirati tezu da su »mnogi kolonisti za dugo vremena očuvali osjećanje svoje uže etničke pripadnosti(!)«. ¹³⁹

Analiza Combijevih tvrdnji o »etničkom porijeklu istarskih Slavena«, potkrijepljena opsežnijim citatima, upućuje na ovakve zaključke:

a) Netočna postavka da u Srbe treba ubrojiti sve štokavce našla je 1846. svoj odraz i na stranicama Kandlerova lista *L'Istria*. Primjer istarske »srpske štokavštine«, koji je tada suprotstavljen »pazinskoj čakavštini«, nije autentičan; njegova provenijencija nije istarska, već je vjerojatno dostavljen uredništvu iz srpskih trgovačkih i vjerskih krugova u Trstu.

b) Carlo De Franceschi prvi je (1852), vjerojatno na osnovi ove za talijanske historičare u Istri nove spoznaje, konstruirao kovanicu »Srbo-Hrvati« za oznaku dijela istarskog pučanstva (kasnije je napušta). God. 1857. profesor koparske gimnazije Antonio Coiz, Furlan iz okoline Udina, iznosi mišljenje da u Istri žive Talijani, Srbi i Slovenci. Iste godine i u istom zborniku piše o etnografiji Istre i Carlo Combi, ali među Srbe-Crnogorce ubraja samo doseljenike u Peroj. Oprezni kritičar Kandler ne prihvaća to mišljenje i negativno se izražava o Combijevu stilu rada i koncepciji *Porta Orientale*.

c) Tri godine kasnije Combi potpuno preuzima Coizovu tezu da u Istri njegova vremena živi »54.000 Srba [...] i 9.000 Slavena bosanskog porijekla koje treba pridružiti plemenu Srba«. Čakavce smatra mješavinom Srba i Slovenaca, a stanovnike »na lijevoj obali Mirne [...] talijaniziranim Morlacima«. To su dakako, apsurdne improvizacije kojima ne treba komentara. Na-

ziju motiva o izgubljenoj sjekiri: »Dua spassasieri su hodilli scupa pu gnigovin putu: jedan od unich je xagleda jenu sekiru i je kriza: Oh glej za san nassa! Ne san nassa bis jmà regč, je respondà grughi (!); ma smo nasli...« (Saggio; *L'Istria* I, 24—25, 2. V 1846). Uza sve to što su neke talijanske riječi ušle u taj govor, očito je da se i u ovom slučaju radi o Hrvatima čakavcima.

¹³⁷ Combi, *Etnografia*, 155—6 (»Altri 9.000 Slavi, d'origine bosniaca, vanno attribuiti alla stirpe dei Serbi, e sono distinti in due famiglie. L'una, più antica ed originaria dalle rive della Culpa, occupa il centro della Contea di Pisino; l'altra, parte liburnica, parte dalmatica, è sparsa per le campagne dell'Albonese ed anco alla destra sponda dell'Arsa fino in quel di Montona«).

¹³⁸ Stanojević, *Naseljavanje*, 466.

¹³⁹ Isto.

vode se ovdje samo zato što Stanojević, poslije 110 godina, pokušava ekshumirati ovu mrtvorodenu tvorevinu i izgraditi na njoj svoju netočnu i neznanstvenu tezu.

d) U intelektualnim krugovima Rijeke i Trsta nedvojbeno su našle odjeka ideja F. Miklošiča, J. Kopitara i Vuka St. Karadžića. Riječanin G. Kobler piše u *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume* da se »posebna grupa Slavena katolika, označena imenom čakavci, zove Hrvatima, za razliku od kajkavaca Slovenaca i štokavaca Srba i Morlaka«. ¹⁴⁰ No, dok je Kobler, koji je 1829—32. polazio u Zagrebu »filozofiju« i »pravo«, poznao hrvatski jezik i bio bar donekle upoznat s jezičnim problemima, Coiz i Combi nisu znali nijedan govor istarskih Hrvata. Njihove su jezične i etničke kombinacije bile sasvim proizvoljne. (Već je spomenuto da je Combi Hrvate čakavce proglasio »mješavinom Srba i Slovenaca«!)

e) Combijeva »etnografska« istraživanja nemaju znanstvene osnove; ona su plod njegovih politikantskih nastojanja i čine sastavni dio idejnih preokupacija toga prvaka istarskog iredentističkog pokreta.

9. Hrvatska je historiografija ulagala i još uvijek ulaže znatne napore da dokaže povijesnu istinu o rasprostranjenosti, gospodarskoj i kulturnoj ulozi istarskih Hrvata u prošlosti. Ona se, katkada žučno i polemično, snagom argumenata suprostavljala iskrivljavanju njihove povijesti i pobijala neznanstvene tvrdnje mnogih talijanskih historičara, publicista i politikanata (između ostalih i C. Combija), kojima je navodno bavljenje »povijesnim« problemima bio paravan za djelatnost druge vrste. Pri tom je uvijek ostajala na razini znanstvenog i ljudskog dostojanstva ne posizući za tuđim i ne negirajući opstojnost talijanskom narodu u Istri. Stoga Stanojevićeva tvrdnja da su »seobe imale veliki značaj za etničku strukturu Istre, koja je već tada bila potpuno(!) slovenska(!) s neznatnim(!) brojem Italijana, koji su živjeli po gradovima(!)« i da su to »uglavnom bili predstavnici mletačkog administrativnog i vojnog aparata(!)« ¹⁴¹, ostavlja mučan dojam. U samo dvije rečenice, u dva poteza perom, Stanojević je zapravo potpuno eliminirao talijanski etnički element u Istri XVII stoljeća. ¹⁴² Poznato je, naime, da su samo rijetki pojedinci iz istarskih plemićkih obitelji sudjelovali u upravnom i vojnom aparatu, te da je većina činovnika i vojnih zapovjednika dolazila u Istru iz same Venecije i odlazila iz nje nakon završetka svojega službovanja. Seobe u Istru tijekom XV do XVII st. ojačale su hrvatski i uopće južnoslavenski etnički element u toj pokrajini (osobito u južnoj Istri gdje je on dotad bio u manjini). Autohtono se talijansko (istroromansko) pučanstvo znatno smanjilo, ali se i ono popu-

¹⁴⁰ G. Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume* I, Rijeka 1896, 181 (djelo je izašlo posthumno). Talijanski tekst glasi: »Questo gruppo speciale di Slavi cattolici viene indicato col nome di Čakavci, e chiamato croato, per distinguerlo dai Kajkavci sloveni e dagli Štokavci serbi e Morlacchi.«

¹⁴¹ Stanojević, *Naseljavanje*, 456.

¹⁴² Tako prema talijanskom narodu (i ne samo prema njemu) odnosi G. Stanojević koji me čak pet puta provokativno denuncira u svojem tekstu, izjavljujući da »Bertoša ne dozvoljava mogućnost da su se Srbi u prošlosti naseljavali u Istri« (isti, *Povodom*, 135, 138, 139, 140).

njavalo novim doseljivanjima s Apeninskog poluotoka.¹⁴³ Ono nije živjelo isključivo u gradovima i nije se bavilo samo gradskim zanimanjima, već i ratarstvom, stočarstvom, uzgojem maslina i ostalim seljačkim poslovima. Osim gradskog postojalo je i poluagrarno, pa i sasvim seljačko talijansko pučanstvo¹⁴⁴ Pristupiti tom problemu na način kako to čini G. Stanojević potpuno je neznanstveno.

*

Stanojevićeve tekstove (članak o naseljavanju Istre u XVII st. i odgovor na moju diskusiju) na ovom sam mjestu analizirao samo djelomično. Mnoge njegove tvrdnje, koje ovdje nisu spomenute, ne bi izdržale znanstvenu kritiku. Dokumentirano sam pokazao kako Stanojević gradi svoje zaključke brzo-pleto, ponekad i na nevjerodostojnim, krivo pročitanim i pogrešno interpretiranim izvorima ili na istrgnutim citatima iz literature kojima ne pristupa kritički. Znanstvena je akribija potpuno izostala u njegovu istraživačkom radu. Ostajući i dalje kod primjedbi koje sam iznio u svoje »dviije kritike« smatram potrebnim dodati da su oba Stanojevićeva priloga veoma blizu neznanstvenom pragmatizmu. Ni Stanojevićev članak ni njegova »diskusija« ne predstavljaju nikakav konstruktivan prinos problematici istarskoga XVII stoljeća.

¹⁴³ M. Bertoša, *Etnička struktura Pule od 1613. do 1797. s posebnim osvrtom na smjer doseljivanja njezina stanovništva I-II*, Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu XV i XVI, Rijeka 1970—71, 53—130 i 53—88.

¹⁴⁴ M. Bertoša, *Vale d'Istria durante la dominazione veneziana con speciale riguardo alla struttura economia ed etnica del Castello e del suo territorio*, Atti III, Rovinj-Trst 1972, 58—207.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXV—XXVI

1972—73

Redakcioni odbor:

IVAN KAMPUŠ
OLEG MANDIĆ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

Izdaje
Povijesno društvo Hrvatske
Zagreb